

מגורי היהודים בספרד במאה ה־11 וגזירת ההפרדה

Author(s): חיים ביינארט

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תשמ"ו), pp. 61-86

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039504>

Accessed: 05/12/2011 14:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

מגורי היהודים בספרד במאה ה־ט"ו וגזירת ההפרדה*

מאת חיים ביינארט

א. הרקע לבעיה וצעדים ראשונים להפרדה

בעיית מגורי היהודים בשכונות נפרדות בימי הביניים מרובה בה הסתום על הידוע. עוד לא נקבע בבירור אלו גורמים הניעו יהודים שנתיישבו במקום פלוני לבחור באיזור מסוים למגוריהם. אך יש גורמים שאפשר להצביע עליהם בוודאות ויסודם במשאומתן בין השליט, אדון המקום לרוב, והמתיישבים היהודים שבשם מצד אחד, ובנתוני ביטחון טופוגראפיים מצד שני. גורמי ביטחון היוו ללא ספק שיקול מכריע בתנאי המגורים, ואין המדובר כפי שמצינו במקומות הרבה בהתיישבות באגף מסוים במבצר, כי אם באזורי פרוות בסמוך למבצר או בשכונה מוקפת חומה ולה שער אחד, שני שערים ולפעמים יותר, שהיו נסגרים בלילה.

ברם, דרך ייסודן של שכונות היהודים בערי ספרד הנוצרית מלמד על היותן בסיס ראשון להתיישבות¹. מקום השכונה, בין אם נקבע במבצר שבמקום ובין אם בשטח שנתינת

★ דברים שנאמרו בכ' מנחם-אב תשמ"ה (7 באוגוסט 1985), בקונגרס התשיעי העולמי למדעי היהדות, שנתכנס בירושלים בי"ח מנחם-אב תשמ"ה (5 באוגוסט 1985), בישיבת מליאה לכבודו של הפרופ' שלום בארון במלאת לו תשעים שנה.

להלן מספר קיצורים ביבליוגרפיים המשמשים במאמר זה: בער, תולדות – י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשט"ז²; בער, תעודות – F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, I–II, Berlin 1929–1936; L. Suárez Fernández, *Boletín de la Real – BAH; Documentos acerca de la Expulsión*, Valladolid 1964; Registro General del Sello – RGS; *Academia de la Historia*

1 עיין: בער, תולדות, עמ' 33, וכן: שם, מפתח: עיר, השכונה היהודית. ודיינו בהבאת כמה דוגמאות לצורכי תיאור ההתיישבות, כגון הקרקע שהעניק אלפונסו השני (1162–1196) מלך אראגוניה, בנו של רמון ברנגר הרביעי, ליחיא בן דוד ממונתשון (מונסון), שהיה באילי של המלך בעיר לרידה. הותר לו להחכיר את הקרקע לנוצרים, ליהודים ולמוסלמים, והיו לו מרתפי יין בחצר היהודים שבעיר. בטודילה שבנאבארה הועברה השכונה היהודית בשנת 1170 אל המבצר, והיהודים נתחייבו להגן על המבצר מפני אויבי המלך; הוא ידאג לתיקון החומות. בטולידו שבקאסטיליה גרו יהודים במבצר הגדול שבמורד הנהר טאחו בתוך חומות העיר. מקום מושבם השתרע על פני שטח גדול, והשכונה היתה מעין עיר לעצמה. במקומות הרבה נמצא 'מבצר היהודים' (*Castil de judios*). על כמה מבצרים עיין במפה שבמאמר: 'Las juderías medievales en la Provincia de Guadalajara', *Sefarad*, XXXIV (1974), pp. 44–45, ואין אלה דוגמאות בודדות.

למתיישבים לבניית בתים, תלוי היה כאמור בשליט: המלך, האציל או ההגמון, בעליו של המקום; הוא תוצאה ברורה של משא-ומתן שנתקיים בין היהודים שבאו לישב במקום (או לעתים כבר ישבו בו) לבין השליט, שביקש להביא יהודים לשם התיישבות בשטח ריבונותו ואדנותו, או שרצה להיטיב עמם לצורך פיתוחו של המקום. אך במה נתבטא מבנה השכונה היהודית? מצינו במקומות הרבה שהשכונה היהודית, ככל שהיא גדלה, אם לא היתה במבצר מקומי, היא נשענה על חומה. כן יש שהיתה סמוכה לכנסייה המקומית או לארמונו של אדון המקום. תנאי הביטחון חייבו מקום קבוע מראש לשער. חובת תיקוני החומה של השכונה ותחזוקת השער או השערים היתה בדרך כלל מוטלת על הקהילה המקומית. אלא שלא מעט קשיים נתעוררו במקומות שבהם היתה השכונה סמוכה לכנסייה הראשה או הפארוכיאלית. לא אחת נפגעו יהודים ובתיהם בידי אספסוף בדרכו לכנסייה או ממנה בימי חג הפסחא או בימי גנוסיה אחרים.²

בכמה וכמה מקומות בספרד המשיכו יהודים לשבת באותן שכונות שבהן נתגוררו עוד מימי השלטון המוסלמי בספרד. השליט-כובש-העיר הוא שהתיר ליהודים להמשיך ולשבת במקום מגוריהם הקודם, אף שלעתים נדרשה הקהילה שנכבשה לשלם דמי פדיון לעצמה. שכונות אלה יש שנתרחבו ויש שנוספה באותה עיר שכונה חדשה יוותרת על השכונה היהודית הקיימת. אין לומר שהשכונות הללו גבולן מוגדר היה וקבוע לחלוטין. במרוצת השנים נמצא יהודים שנתגוררו בבתים, שבעליהם היו נוצרים או מוסלמים, ולהם היו משלמים דמי חכירה ושכירות שנתיים. בכמה מקומות נמצא חצרות מיוחדות, שכונו בשם Corral, כשלארבע רוחות החצר מקיפים אותן בתים. חצר זו היתה מעין כיכר קטנה לבתים וליושביהם היהודים, כאשר שער אחד בלבד שימש להם לכניסה וליציאה. שער זה היה ננעל בשעת לילה ובעת סכנה, וקירות הבתים מן הצד החיצוני שימשו מעין חומת מגן לגרים בהם; חלונות כלפי חוץ שימשו לעתים כפתחים למסחר והבית עצמו היה סדנא ובית מלאכה.

אורח החיים הפתוח הוא שיצר מגע חברתי יומיומי בין היהודים לשכניהם, מגע שהיה לצנינים בעיניה של הכנסייה, שחששה מהשפעה יהודית על נוצרים והיא שחוקקה למניעת מגע זה. בתנאי היומיום מצא מגע זה את ביטויו לא רק ביחסי שכנות, כי אם גם באכילה בצוותא ובשימוש באותם מרחצאות ופורנאות שהיו משותפים לכלל האוכלוסייה. ללחצי הכנסייה ולדרישותיה להפרדה במגורים בין יהודים לנוצרים נמצא ביטוי בחוקי הסיאטה פארטידאס³, שחוקק אלפונסו העשירי, המכונה החכם. אלא שחוקיו לא מנעו

2 עיין למשל על ג'ירונה: בער, תולדות, שם, עמ' 99, ואין היא בודדת בכך. ועיין עוד שם במפתח.

3 J.N. Hillgarth, *The Spanish Kingdoms, 1250–1516*, I, Oxford 1976, p. 211; עיין:

Dwayne E. Carpenter, 'Jewish-Christian Relations in Alfonsine Spain: A Commentary on Book VII, Title XXIV, Law 8 of the Siete Partidas, *Florilegium Hispanicum*', *Medieval and Golden Age Studies Presented to Dorothy Clotelle Clarke*, Madison Wisc. 1983, pp. 61–70; D. Romano, *Alfonso X y los judíos*, *Centro de Estudios Sociales del Valle de los Caídos*, Madrid [in press]

שליט זה מלהמשיך ולהעניק למתיישבים יהודים קרקעות ומקרקעין להתיישבות באזורי הספר שכבש. בכך הלך בדרכי אביו פרנאנדו השלישי, שהשאיר בקורדובה ובסביליה את שכונות היהודים במקומן המרכזי, סמוך לכנסייה הראשה – המסגד של ימי השלטון המוסלמי.

תנאי התיישבות אלה נהגו בספרד כולה, הן במלכות אראגוניה והן במלכות קאסטיליה-ליאון, אף במשך המאה ה־12, כאשר העיקרון המנחה היה שהיהודים, וכמותם המאורים, יחיו בנפרד במגוריהם מן הנוצרים. דוגמה נאותה לדרכי מגוריהם של היהודים נמצא בסרווריה (Cervera) שבקאטאלוניה. ב־11 ביוני 1369 תיקן האינפנטי חואן תקנות בדבר הגבלת השכונה היהודית בעיר⁴. הותר להם להחליף את מקומות מגוריהם שבשכונה. במקרים של חילוקי דעות יכריעו שני נציגים משני הרחובות שבהם נתגוררו היהודים, נציג לכל רחוב; את החליפין היה צריך לבצע תוך שמונה ימים; על הנוצרים נאסר להשכיר בית ליהודי למגורים מחוץ לשכונה; כל נוצרי נתחייב לחסום את הדלתות, החלונות ומעברי הגגות שבבתיהם אם אלה גבלו בשכונה היהודית. וזאת, הדעת נותנת, לשם מניעת התפרצות אל השכונה היהודית. בניית השכונה היתה צריכה להסתיים תוך שנתיים וגודלה צריך היה לספק את צורכי כל התושבים היהודים. כן נקבעו סדרי התשלום של שכירות המגורים. אין ספק שתנאים אלה היו עניין של דבר יום ביומו בספרד כולה. גזירות קנ"א (1391) הביאו עמהן מהפך בתנאי מגוריהם של יהודי ספרד. הן עקרו מן היסוד את תשתית החיים היהודיים. פסק קיומן של קהילות שלמות ושכונות היהודים הפכו לרוב לשכונות של אנוסים ומומרים, או כפי שניתן להן שם חדש: 'השכונה החדשה' (Barrionuevo). בתי כנסת הפכו כנסיות ומוסדות קהל נתחסלו. היהודים שיצאו מכלל ישראל נדרשו להזדקק מאותו זמן ואילך למוסדות העיר והכנסייה. אלא שעיקר הבעיה היתה בערים שבהן המיר רק חלק מן הציבור היהודי, והיהודים שנשארו נאמנים למורשת אבותיהם גרו לצד אחיהם האנוסים שיצאו מכלל ישראל. ואכן, לא ארכו הימים וקריאה נשמעה ברבים שיש להפריד במגורים בין יהודים לנוצרים, קרי אלה שזה מקרוב באו אל הנצרות. בשנת 1393 עמד ויסנטי פרר, שאין ספק שיד לו בכל הגזירות הללו, ותבע הפרדה גמורה בין יהודים לנוצרים. אלא שהשלטון עצמו עמד על כך מאוחר יותר. כמה מקורות מוסרים לנו פרטים על התנאים החדשים שנתהוו כתוצאה מן הגזירות הללו. בוואלנסיה, עירו של ויסנטי פרר, חויבו תחילה האנוסים לצאת מן השכונה היהודית, כביכול כדי למנוע כל מגע בין נוצרים לבין היהודים ששרדו מן הפרעות. ניתן להם מועד של חמישים יום, תחת כפייית עונש של מאה מרבדי זהב, אם לא יקיימו את הצו. אם בתי מגוריהם מושכרים להם לתקופה שעלתה על חמישים יום (כלומר הזמן הנוותר בשכירות), יקבל בעל הבית את חלקו שנשאר בחוב בשכירות. כן נאסר לחכור או להשכיר לאנוסים ולצאצאיהם מקומות מגורים באותה שכונה. לשם מניעת התייקרות בשכירות נתמנתה ועדה מיוחדת לחיפוש מקומות מגורים לאנוסים במקומות חדשים, בקרב נוצרים ממוצא

נוצרי גמור. צו זה ניתן זמן־מה לאחר שוך הפרעות בוואלנסיה, אך נאלצו להאריכו עד ה־15 ביולי 1391. חסרים אנו ידיעות כיצד הוצאו הוראות אלה אל הפועל⁵. בלחץ הציבור הנוצרי נאסרו בשנת 1403, לפי החלטת הקורטס, מגורי יהודים בפארוכיות שעל שם סנטו תומאס, סן אנדרס וסן אטיבאן, כלומר בכל איזור השכונה היהודית הישנה וסביבתה. לחלוטין נאסר עליהם להתאכסן בבתי אנוסים. הותר להם ליהודים להישאר בעיר לא יותר מעשרה ימים. זמן זה יכול היה להאריך רק הבאילי־גנראל של המלכות⁶. אפשר לומר שיהדות ואלנסיה היתה בדרך לקראת חיסולה. ואין ואלנסיה יחידה בקו זה שננקט; כמוה היו אוריאואלה (Orihuela) וקסטיליון די לה פלנה (Castellón de la Plana). רק במורוויאדרו, היא סגונט הרומית, נתקיימה השכונה היהודית עד לגירוש.

גם בקאסטיליה תבע ויסנטי פרר במפגיע הפרדה במגורים. בשנת 1412 שהה נזיר זה באַיליון (Ayllon), ושם תבע מן המלכה־האם והאינפנטי פרנאנדו מאנטיקירה (מי שעתיד היה לעלות בהמלצתו על כסא מלכות אראגוניה), להפריד את מגורי היהודים והמאורים מאלו של הנוצרים. כמסופר בכרוניקה של חואן השני מלך קאסטיליה טען הנזיר, שה'מגע והשיחות הבלתי פוסקות בין היהודים והנוצרים גורמים נזקים גדולים במיוחד לאלה שזה מקרוב המירו דתם לדתנו הקדושה'⁷.

לתביעותיו החמורות של ויסנטי פרר יש לצרף גם את מעשיו של פבלו די סנטה מאריה, הצ'נסילייר של מלכות קאסטיליה. בחוקי וליאדוליד מן ה־2 בינואר שנת 1412, שניתנו בשמו של המלך חואן השני, נאסרו לחלוטין מגורי יהודים ומאורים עם נוצרים. עליהם, על היהודים והמאורים, בנפרד, הוטלה החובה להיסגר בשכונה שמסביבה חומה ולה שער אחד ויחיד⁸. הצו חייב הפרדה מיידית, תוך שמונה ימים, מן היום שבו ייקבע מקום המגורים החדש ליהודים⁹. אלא שעד מהרה נוכחו השלטונות לדעת שלא ניתן לקיים את הצו בכל אכזריות קביעתו. בנוסח המתוקן שניתן בסיפואנטס, ביולי אותה שנה, אמנם לא חלו שינויים בצורת מבנה השכונה, אך ניתנה שנה להוציא אל הפועל את ההפרדה, ואף נקבעה בצו דרך לחילופין במגורים, שאפשרה שכירת בתים שנמצאו באותו איזור

5 עיין: J. Hinojosa Montalvo, *Los Judíos valencianos en el siglo XVI* [בדפוס]. בכתב היד, עמ' 12–14.

6 עיין: אינוחוסה-מונטאלבו, שם (בכתב היד, עמ' 170); ARV Real 630, fol. 350r–350v.

7 '...porque de su continua conversacion con los christianos se seguian grandes daños, especialmente aquellos que nuevamente eran convertidos a nuestra Santa fe', *Biblioteca de Autores Españoles*, vol. LXVIII, p. 340; עמ' 275–276.

8 '...que sean cerrados de una cerca en derredor e tengan una puerta sola por donde se mande en el tal cerculo' עיין: J. Amador de los Ríos, *Historia religiosa, política y social*; עיין: *de los Judíos en España y Portugal*, Madrid 1960, pp. 965–970. לנוסח מלא ומושווה לנוסח סיפואנטס של הצו עיין: בער, תעודות, ב, עמ' 265 ואילך. ההבאה כאן היא על פי הטקסט המובא אצל בער.

9 '...E que se comiencen luego la aparta desde el dia que les fueren asygnados los lugares fasta ocho dias primeros siguientes' (בער, שם).

שהוקצה למגורי היהודים¹⁰. 'מי שיימצא גר מחוץ לשכונות החדשות יוחרמו נכסיו והוא ייתפס בגופו ויהיה נתון לחסדו של המלך כדי שייענש בגופו כראות חסדו של המלך'¹¹. ודאי עתיד היה ניסיון זה לעמוד נגד עיני הקורטס והכתר בימי דיוניהם על ההפרדה בשנת 1480.

עדות חשובה על מצבן של הקהילות מצויה במסמך שהוציא המלך חואן השני ב־2 בינואר 1412. כמתן מענק של 15,000 מרבדי למנזר סן בניטו בווליאדוליד, שנקבעו עוד בשנת 1390 מהכנסות (servicio) של היהודים והכנסות אחרות בעיירה, נקבע גם מקום השכונה היהודית החדשה. המלך ציווה על מגוריהם בנפרד של היהודים ששרדו לפליטה באותה עיירה; רובה של הקהילה המיר ויצא מפלל ישראל. נזירי המנזר פעלו להמרת שארית הפליטה והללו, כדברי הצו, נשתכנעו והלכו ו'מדי יום ביומו מתאמצים אותם נזירים שלא יישאר שם שום יהודי'¹². על מקומה של השכונה היהודית בווליאדוליד מצוי מסמך מן ה־18 באוגוסט 1413¹³. הקהילה שלפי כל הסימנים נתאוששה, חכרה מן המנזר שעל שם סן פבלו שטח להקמת שכונה חדשה, בהתאם לצו הכתר על הפרדת היהודים במגוריהם מן הנוצרים. כדמי חכירה שילמו שלושים וחמישה פלורנינים, החל בשנה הראשונה לארבע שנים ראשונות, ולקמן ארבעים פלורנינים מדי שנה בשנה. על קיום התנאים שקבע המנזר נתחייבו ברוך בגטיאל (Begatíel), שמואל אמיגו ושמואל אבן סואר (Avensoer), בשמם וברכושם, ועמם כל היהודים והיהודיות של הקהילה. אבות המנזר מצדם נתחייבו שלא להחרים את השטח שניתן בחכירה ליהודי וליאדוליד, ועליו הוקמה השכונה, ושלא לשנות את דמי החכירה¹⁴. חכירה זו תבטל אם השכונה תועבר ממקומה או שהיהודים ימירו את דתם. המנזר הוא שיתיר בניית שערים חדשים לשכונה על אלה הקיימים מכבר בשטח. נראים הדברים שבמקום זה נמצאה השכונה היהודית עד לגירוש, ולא היה כל צורך לחייב את יציאת היהודים ממקום מגוריהם בשעת מתן חוק ההפרדה בקורטס של טולידו בשנת 1480. דומה שניתן ללמוד על הבעלות על הבתים מתלונתו של אברהם אבן מאיור (Abenmayor) אצל האוֹאִידור (Oidor) והשוטפ פדרו די

10 '...E que se comiencen apartar desde el dia que les fueren asygnados los lugares fasta un año siguiente, por que puedan faser casas en que moren. Pero es mi mercet que sy en los dichos barrios que les fueron asygnados ouieren algunas casas fechas, que ellos puedan auer por sus alquilees a plaser de sus dueños dellas' (שם)

11 '...E qualquier judio o judia o moro o mora que fuera del dicho cerculo moraren, que por ese mismo fecho que pierdan todos sus bienes, e mas el cuerpo del tal judio o judia o moro o mora que sea de la mi mercet, para le dar pena corporal por ello, segun la mercet fuere' (שם)

12 '...e se recelavan que non quedaria judio ninguno nin alguno de que pudiesen cobrar los dichos 15.000 maravedis' (בער, תעודות, עמ' 272).

13 בער, שם, עמ' 275-277.

14 על עבירה מסוג זה יוחזרו ליהודים דמי החכירה. המנזר נתחייב ונתן כערכות את כל נכסיו, דניידי ודלא ניידי.

לה קובה (Pedro de la Cuba), נגד יצחק פראנסיס (Frances), ר' יהודה (Vda) ור' אברהם ובניו, תושבי דואניאס (Dueñas), על בתים מסוימים (ciertas casas) שקנה מהם בווליאדוליד. הללו נתחייבו למסור את הבתים לקונה, אלא שהקונה לא קיבלם. הם הוזמנו להופיע לפני השופט אך לא הופיעו והם פנו אל הכתר וביקשו קביעת מועד אחר ושעדיהם יישמעו במועד אחר. מועצת הכתר קיבלה טיעון זה וציוותה על שופטי וליאדוליד, דואניאס ופלנסייה (שמשם כנראה באו העדים), לגבות עדויות אלה במקומות הללו. על העדים להישבע בצלב. מסתבר שהם היו נוצרים או יהודים שיצאו מפלל ישראל¹⁵. לחיזוק הטענות נראה שעלינו לצרף מסמך אחר, מן ה-4 במאי 1492, ארבעה ימים לאחר שצו הגירוש הוכרז עליו ברבים. המנזר האגוסטיני שבווליאדוליד היה בעלים מימים ימימה על שלושים זוגות של בתים שהושכרו ליהודים¹⁶. כיוון שהיהודים עמדו ללכת (yr) מן המלכות חששו הנזירים שיימצאו אנשים או קבליירוס שכנים שיטענו לבתים אלה מבלי שתהיה להם כל זכות על הבתים. הכתר נענה לפניית ראש המנזר והנזירים, וציווה להכריז ברבים שאין לפגוע במנזר, ורק על הבתים שיש על בעלותם ועל חזקתם משפט תלוי ועומד יקוים דיון. אין איפוא כל ספק שעדויות אלה הן תיאור המצב של היהודים בעיריה זו לאשורו.

על מסירת שטחי קרקע בשכונות הישנות למנזרים בשעת הקמתן של השכונות החדשות נוכל ללמוד גם מן המענק שהעניק חואן השני ב-10 באוקטובר 1412 למנזר סנטה מאריה די לה מרסד שבסיגוביה¹⁷. הוא העניק למנזר את בית הכנסת שנקרא Almuçara ונמצא בסמוך למנזר. הם התכוונו להפוך את בית הכנסת לבית מחסה לעניים. כתמורה על הממת, התחייבו הנזירים להתפלל על נשמות אבותיו של המלך, לחייו ולבריאיותו, ולחיייה ולבריאיותה של המלכה, אמו של המלך. למנזר נמסרו כל ההכנסות מן המבנה וכל אשר נשתייך לבית הכנסת. השכונה היהודית החדשה וכמות המאורית נמצאו באיזור בתי הבושת שליד חומת העיר (Adarve). על כך קבלו תושביה המאורים של העיר. ב-4 במאי 1478 נענה הכתר לפנייה וציווה על הקורחידור, הקומנדאדור דיאגו די אוויליאנדה (Avellaneda), לבחור שני רחידורים ועמהם לבדוק את הקובלנה ולמצוא מקום אחר לבתי הבושת¹⁸.

מקאסטיליה עוד נזכיר את אווילה ונסתפק באזכור זה. בעיר זו נתגוררו היהודים עד לראשית המאה ה-14 מחוץ לחומה, ליד 'השוק הגדול' (Mercado grande). מתחילת המאה ובמשך המאה ה-15 נתרכזו מגורי היהודים בתוך החומה, באיזור 'השוק הקטן'

15 זאת על אף העובדה שאכן מאויר לא יהא נוכח בשעת גביית העדויות. למסמך עיין: RGS 9 No. 39 fol. 12 (סימאנקאס). תאריכו 7 ביולי 1481.

16 '...que ellos han tenido e poseydo e tienen e poseen de tiempo ynmemorial', RGS 9 No. 1444 fol. 435

17 עיין: בער, תעודות, ב, עמ' 274, וכן: F. Fita, 'La judería de Segovia', BAH, XI (1887), pp. 287–293

18 הצו ניתן בסביליה. עיין: RGS 2 No. 642 fol. 35

(Mercado chico), בקרבת כנסיית סן חואן, ברחוב הסנדלרים (Rua de los Zapateros) ובקאלדיאנדרין (Caldeandrin). שכונה זו היתה בלב העיר, וזה היה מקומה עד לצו ההפרדה של קורטס טולידו בשנת 1480, ועוד נשוב לקמן לדון בעיר זו. בצדק קבע בער, שוויסנטי פרר העלה תוכנית שלמה לשינוי מצבם של היהודים וליצירת כל מיני לחץ עליהם על מנת שיצאו מכלל ישראל¹⁹. במסע התעמולה שערך בערי ספרד לעשיית נפשות לנצרות הטיף להמרה ולעקירת היהודים משכונות מגוריהם. בטירואל שבאראגוניה שהה בין ה־10–15 באוקטובר לבין ה־2 לנובמבר 1412. ראשי העיר החליטו לעשות את רצונו. ב־19 בנובמבר החליטה מועצת העיר לשלוח שליח אל הכתר ולקבל את אישורו להפרדת היהודים במגוריהם מן הנוצרים²⁰. אותם ימים היו ימי ויכוח טורטוסה, והיאוש שתקף את הציבור היהודי גדול היה ורבו הממירים שיצאו מכלל ישראל. ייתכן מאוד, שלחץ ההפרדה במגורים פג במידה ניכרת משום שהשלטונות המקומיים הניחו שקרוב קצה של יהדות המלכות. משֶׁתם הוויכוח בשנת 1414 והתמורה לא נתממשה, עדיין המשיך בנדיקטוס הי"ג להשתעשע בחלומות חיסולה של היהדות²¹. בשנת 1415 נתן ידו להחלטה על הגבלת היהודים במגורים בשכונות וציווה על קביעת גבולות לאיזור מגורים, אשר מחוץ להם לא יוכלו היהודים לגור. את היהודים, שהם בעלי בתים למגורים קבועים שישוהו מחוץ לגבולות האמורים, יש להעניש בעונשים המקובלים; הנוצרים שימכרו ליהודים בתים מחוץ לאיזור יגורשו מן הכנסייה. בעונש דומה לו ייענשו המוסדות הציבוריים, ותימנע מן העומדים בראשם קבלת שירותים דתיים²².

ברם איננו יודעים כיצד נשתלשלו הדברים בתנאי המגורים בשנות העשרים, השלושים והארבעים של המאה ה־11. במלכות אראגוניה חלה הקלה בתנאי החיים, ואילו קאסטיליה סבלה מאי סדרים בשלטון. בימי מלכותו של אנריקי הרביעי, בשנות החמישים, נראים הדברים שהנזיר אלונסו די אספינה העלה מחדש את בעיית המגורים המעורבים. הוא תבע מנוצרים טובים להתרחק מנוצרים גרועים, קרי: אנוסים מקיימי מצוות תורת משה²³. הוא לא דן במפורש בשאלת המגורים בשכונות מעורבות של יהודים ונוצרים, אם כי כוונתו ברורה היתה לחלוטין. הדעת נותנת שהכיר את המלכה לעתיד,

19 עיין: בער, תולדות, עמ' 323.

20 A.C. Floriano, 'San Vicente Ferrer y las aljamas turolenses', *BAH*, LXXXIV (1924), p. 579, וכן: בער, תעודות, א, עמ' 788–789. רק ב־13 בפברואר סיכמו הרחידורים של טירואל את הסדרת הוצאות השליח שיצא אל הכתר. לפנייה אל הכתר הוסיפו גם אישור לחובות הסימן היהודי.

21 על הוויכוח ותוצאותיו עיין: בער, תולדות, מפתח; ובהרחבה ניכרת: Y. Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, I, Philadelphia 1966, pp. 170–243.

22 עיין: Amador de los Ríos (לעיל, הערה 8), עמ' 978.

23 עיין: *Fortalicium Fidei*, ed., Nuremberg 1485, Liber II, consideratio VIII fol. XXXIXv; והשווה: ח' ביינארט, אנוסים בדין האינקוויזיציה, תל־אביב תשכ"ה, עמ' 20 ואילך.

אלונסו די אוחידה (Hojeda), וקבל על מצב האמונה ועל הצורך הדחוף בייסודה של אינקוויזיציה במלכות קאסטיליה שתעסוק בחקירת מינותם של האנוסים ובכפירתם בדת הקאתולית, יש בו כדי ללמד על הקשר ההדוק שבין שני הצעדים: מניעת השפעה של יהודים על אחיהם האנוסים על ידי ניתוק כל מגע יומיומי ביניהם מצד אחד, ופעולה בקרב האנוסים לעקירת אותה השפעה מצד שני.

תגובה על צו ההפרדה שיצא לסוריאה ניתן למצוא בצו אחר, שניתן בטולידו ב־15 במארס 1480.²⁷ ויכוח פרץ בין האלקאידי של המבצר, שרצה להושיב את היהודים במבצר שבעיר, לבין רשות העיר והרחידורים שלה, שביקשו להושיבם בשכונה נפרדת.²⁸ בין אלה לאלה יוצא שלא היתה להם ליהודי סוריאה שכונה נפרדת לעצמם. ההפרדה, שציוו עליה בסוף שנת 1477 ואשר להוצאתה אל הפועל ניתנו לעיר שתי שנים, לא הוגשמה. בפניית הקהילה אל הכתר, כפי שיוצא מתשובתו, חששה זו, שיוטלו עליה קנסות ועונשים חמורים. הכתר הגיב בתוקף על הפנייה וציווה על הקורחידור, השופטים ורשות העיר להוציא אל הפועל את ההפרדה עד גמר הדיון בקורטס, כלומר מיד.²⁹ הדעת נותנת, שהמלכים הקאתוליים ביקשו להראות כדוגמה את יחסם שלהם לשאלת מגורי היהודים, ואת מידת החשיבות והרצינות שבה הם מתייחסים להחלטות הקורטס ולדיוניו בשאלת היהודים, ולהופיע קבל עם ועדה כמחמירים בגישתם. סוריאה היא איפוא מבחן, אות לבאות ודוגמה, כפי שייראה להלן.

כזה היה דינה של קאסיריס (Cáceres) שבאסטרימורה. ב־26 באוגוסט 1478 יצא צו מאותה סביליה להוציא בה אל הפועל הפרדה במגורי נוצרים, יהודים ומאורים.³⁰ ובלשון הצו: 'בחוקי המלכות שלנו ולפי הקנונים הקדושים נאסר על היהודים והמאורים לגור בין נוצרים ושהיו להם בתי מגורים ובתי תפילה נפרדים להם'.³¹ אם אין הדבר נהוג כך נגרם נזק חמור ואי שירות לאל. מסיבה זו ציוו המלכים לתת את הצו, ולפיו 'בלא שערוריה ובלא התערורות כלשהי תפרידו ותעשו שיפורדו כל היהודים והמאורים בעיירה זו, שיחיו ויגורו בנפרד מן הנוצרים, באותן שכונות באותם מקומות שבהם היו צריכים והיו נוהגים

27 סימולו: RGS 2 No. 2852 fol. 118. פורסם על ידי סוארס-פרנאנדיס, עמ' 171–172.

28 במאה הי"ג מנתה סוריאה לפי הערכת בער (תולדות, עמ' 114) כחמישים ראשי בתי אבות. איננו יודעים על המידה שבה סבלה קהילת סוריאה בגזירות קנ"א. אם מדובר בהעברה למבצר, אין להניח שהיתה זו קהילה גדולה או בינונית-גדולה.

29 החלטת הקורטס שנתקבלה ב־28 במאי 1480 ציוותה על ההפרדה במגורים. עיין: בער, תעודות, ב, עמ' 346 ואילך. וכן: P. León Tello, 'Legislación sobre los judíos en las Cortes de los antiguos reinos de León y Castilla', *Proceedings of the 4th World Congress of Jewish Studies*, II, Jerusalem 1968, pp. 56–57.

30 עיין: RGS 2 No. 980 fol. 30. פרסם סוארס-פרנאנדיס, עמ' 140–141.

31 '...por las leyes de nuestros reynos e santos canones esta proveydo e vedado que los judios e moros non moren entre los christianos e que tengan sus juderias e morerias e (שם) casas de moradas e de oracion apartadas'

לגור והיו ברשותם³². אותו צו דן באפשרות שתינתן להם, ליהודים ולמאורים, לקנות מגרשים ובתים במחירים מתקבלים על הדעת ולהקים בתי כנסיות ומסגדים. מכאן ואילך לא יגורו הללו בינות לנוצרים ותיפסק אי-הנעימות הנגרמת לנוצרים³³. האחריות להוצאת הצו אל הפועל הוטלה על רשות העיירה.

מצו הגנה וחסות שנתנה המלכה ב-8 בדצמבר 1478 ליהודי סביליה אנו למדים על מעבר יהודים לגור ב'חצר חרס' (Corral de Xeres)³⁴. המלכה יצאה להגן עליהם מפני התנכלות מצד קבליירוס ואישים מסוימים שביקשו ליטול מהם את בתיהם³⁵. הבה נזכור, שלאותה חצר עברו יהודי סביליה לגור קודם לגירושם מאנדלוסיה כולה בשנת 1483³⁶. ב-19 במארס 1480, לפני קבלת ההחלטות להפרדה בקורטס בטולידו, ציווה פרנאנדו על הפרדה במגורים בקורדובה, אלא שלא נתחווירו לנו פרטי ההפרדה³⁷.

נראה לדעתנו, שעוד קודם לקורטס ובנפרד מן ההפרדה במגורים נעשו ניסיונות נישול גם מבתי כנסת ומבתי קברות שברשות היהודים. ניסיונות אלה יש לקשרם במסקנה שהסיקו ראשי ערים שונות, שהותרה הרצועה מצד הכתר. דומה שלכך יש אף לקשור את פנייתו של יעקב קאצ'ופ, המורשה מטעם קהילות קאסטיליה, ב-10 בספטמבר 1484 לכתר, לפעול נגד נישול קהילת סיגוביה מבתי הכנסת ומבית הקברות שלה³⁸. עוד ב-9 במארס 1479 אסר זאת הכתר. פעילות עצמאית של ערים מסוימות לא נראתה בעיני הכתר, שרצה לעמוד על כך שרק הוא יכוון את קצב הצעדים נגד הציבור היהודי, כפי שהדברים יוכחו עוד להלן.

המלכים הקאטוליים והקורטס ראו עין בעין עניין זה, וב-28 במאי 1480 הוחלט בטולידו על הפרדה גמורה במגורים במלכות המאוחדת בין יהודים, מאורים ונוצרים³⁹. בשכונות הישנות הותרו מכירת הבתים ובתי הכנסת והמסגדים, או הריסת בתי הכנסת והמסגדים,

32 '...mandamos dar esta nuestra carta para vos en la dicha razon, por la qual vos mandamos que syn escandalo nin mouimiento alguno apartedes e fagades apartar a todos los judios e moros que en esa dicha villa biuen e moran dentro los christianos e que moren e tengan sus juderias e morerias apartadas e en lugares donde antiguamente (שם) la solian e acostumbraban tener'

33 '...por que los ynconuenientes que por morar fasta aqui entre los christianos se syguen, (שם) çesan'

34 עיין: RGS 2 No. 1452 fol. 75. פרסם סוארס-פרנאנדיס, עמ' 146-147.

35 שם, עמ' 147.

36 H. Beinart, 'La Inquisición Española y la Expulsión de los judíos de Andalucía, Jews and Conversos', *Studies in Society and the Inquisition*, ed. Y. Kaplan, Jerusalem 1985, pp. 103-123

37 עיין: ליאון טליו (לעיל, הערה 29), עמ' 56 ואילך; בער, תעודות, ב, עמ' 346-347.

38 עיין למסמך: RGS 3 No. 3327 fol. 121.

39 עיין: פיטה (לעיל, הערה 17), עמ' 271 ואילך; Cortes IV, Ley 76, p. 149 ff.; ליאון טליו (לעיל, הערה 29), עמ' 56-57; בער, תעודות, ב, עמ' 346-347.

כרצון היהודים או המאורים. במקומות החדשים הותרה בניית בתים ורכישתם והקמת בתי כנסת ומסגדים. להערכת שווי וערך הבתים יתמנו מכל צד שמאים, שיתחייבו בשבועה לפעול בנאמנות ובלא משוא פנים בהערכת הבתים והמגרשים. להוצאה אל הפועל ניתן מועד של שתי שנים, מועד שיספיק לבניית בתים חדשים. המפריעים להוצאה אל הפועל ייענשו בכל חומר הדין במאסר ובתפיסת נכסים ורכוש. רשויות הערים ומקומות היישוב חויבו בקביעת השטח לשכונות החדשות, שכמובן צריך היה לכלול מקום לבתי מלאכה ומסחר. זהו תוכנה של ההחלטה בקצרה.

נקודת המוצא של הכתר והקורטס היתה: לנוצרים נגרמו נזקים גדולים ממגעם, שיחם ושיגם עם היהודים והמאורים בכל הערים, העיירות, מקומות היישוב, אדמות האצילים, המסדרים והכנסייה, קרי: בכל מקום שבו נמצאים אנשים שדתם שונה מדתם של הנוצרים⁴⁰. ההחלטה נתקבלה בהסתמך על פנייתם של נציגי הערים, האצילים והכמורה, שנטלו חלק בכינוסי הקורטס של המלכות. הללו ביטאו את רצון האוכלוסייה, והכתר שותף היה כאמור לרצון זה.

אחד הלקחים שראשי המדינה למדו מן העבר היה מתן מועד להפרדה. לכן נקבעו שתי שנים להעברה מן השכונה הישנה אל זו החדשה. ודאי שמדובר בתהליך מסובך למדי של יצירת תחומי מגורים ומקומות מגורים, שהכנתם והוצאתם מן הכוח אל הפועל דרשו התארגנות כלל מלכותית ומקומית כאחת. נדרש לבוא בדברים עם ראשי הערים והעיירות לבחירת המקומות שלדעתם שלהם יש להושיב שם את היהודים ולבנות חומה ושערים לשכונות החדשות. הכתר מינה לצורך זה שליחים מיוחדים, שנקראו 'מבקרים' (visitadores), שיצאו למקומות שאליהם נתמנו ועמהם עוזריהם ומלווייהם, שיקבעו את ההסדרים הנאותים ויכופו את רצון הכתר והחלטת הקורטס על דעת הרשות המקומית, שיתכן שנטתה חסד לאוכלוסייה המקומית היהודית. לפעולתם של הללו צריכים היו להתמנות שמאים שישומו את שווי הבתים, כדי שיערכו חליפין באותם מקומות שניתן לערוך חליפין במגורים, יפקחו על הסדרי החליפין, ויסדירו את בעיות החכירה והשכירות במקומות שלא ניתן בהם לערוך חליפין במגורים, וכיו"ב. ברי שדברים אלה דרשו היערכות גדולה, כלל-מלכותית ומקומית. אין לשכוח שכל מקום ובעיותיו: הן האישיות, הן הטופוגרפיות והן הכלליות; לכמה מן המקומות הללו נזדקק להלן.

צו ההפרדה נתן כאמור דעתו לבתי הכנסת ולמסגדים. הוא קבע בלשון ברורה, שהיהודים והמאורים רשאים למכרם, להרסם ולעשות בהם ככל העולה על דעתם. הותרה בניית בתי כנסת ומסגדים, ככל הנראה אותו מספר שנאלצו לעזוב בשכונה הישנה, במגרשים שיועדו לכך. הותר לבנותם בלי כל הפרעה ומבלי שיוטל על הקהילות עונש או

40 יש לזכור, שהמיעוט המאורי היה קטן בהרבה ממספרי האוכלוסייה היהודית, שיש לאמדה לקראת סוף המאה ה־10 לכדי מאה וחמישים אלף יהודים בקאסטיליה, וכחמישים אלף באראגוניה, אם להתבסס על מספרי היוצאים בגירוש. ואף אם נפחית ממספר זה את היהודים שיצאו מכלל ישראל מאז פרסום צו הגירוש ב־1 במאי 1492 עד ל־31 ביולי, היום האחרון לשהיית היהודים בספרד, ברי שעיקר צו ההפרדה היה מכון ליחידים.

קנס על כך. החלטת הקורטס קבעה, שרשאים המוציאים אל הפועל את ההפרדה מטעם הכתר לאכוף על בעליהם של אותם מגרשים ובתים למכרם ליהודים ולמאורים לשם הקמתם של בתי הכנסיות והמסגדים, ובתי המגורים יימכרו ליהודים ולמאורים האמורים במחירים מתקבלים על הדעת, כאמור בצו. האחריות לכך הוטלה על הצדדים שנגעו בדבר: היהודים והמאורים מצד אחד; האוכלוסייה הנוצרית ורשות הערים והעיירות מצד שני.

כמה וכמה צדדים היו מעורבים בכל תהליך ההפרדה. ראשון בהם הכתר, שציווה על ההפרדה לפי החלטת הקורטס. הכתר הוא שהפך לכתובת שאליה פנו בכל הבעיות הקשות שנתעוררו עם קיום ההפרדה. נציג הכתר שנשלח לשם הוצאה אל הפועל של הצו היה במקום שליחותו דָּפֶרָה של המלכות. השליח הוא שקבע בעיר, בהתייעצות עם ראשיה, את מקומה של השכונה החדשה. מכאן שהרשות המקומית היא השותף הפעיל שנדרש לקבל את עמדת הכתר, או במקרים מסוימים, שעוד נצביע עליהם, השותף שעזב או הפריע בהוצאה אל הפועל. במקרים אחרים יכולה היתה הרשות המקומית להכביד את ידה ולערוך את חשבונה עם העדה היהודית. לצד הרשות המקומית עמדו אורחי המקום הנוצרים, שביקשו ליהנות מן הסדרים החדשים. מעצם שאיפתם לטובת הנאה הפכו שותפים פעילים ומשגיחים על קיום הצו בכל חומרתו. אף היו מהם שפנו אל הכתר בתלונות על יהודים ועל הרשות המקומית על אי-מילוי צוים. כנגדם עמדו היהודים והמאורים, הצד ששילם בעד התמורה את מלוא המחיר.

מכאן רבות הן הבעיות שנתעוררו עם מתן הצו. ולא רק במציאת מגורים נאותים המדובר, כי אם גם במכה שהונחתה על אמצעי הקיום, המקומות שבהם עסקו יהודים (או מאורים) במלאכתם ובסחרם, בסדנאות ובחנויות שבכירות הערים והעיירות השונות. אף לא מעטים היו היהודים שלא היו להם אמצעים לרכישת בתים חדשים, או ששווי בתיהם לא הגיע לשווי הבתים שאליהם נצטוו או היו מוכנים לעבור. מצב זה חייב הוראות נוספות. ואכן, נמצא שהכתר ציווה על הקהילות לגייס כספים לרכישת בתים או לשלם את ההפויש בשוויים. על דרך זו נעשו הקהילות שותפות לבתים, מבלי שנדע אם הקהילות גבו את חלקן בשכר הדירה בבית שנרכש. ולא זו אף זו. קהילות שחסרו להן האמצעים להשלמת הרכישה או לרכישה מלאה הותר להן להעלות את גובה מס השישה, שנגבה על מצרכי מזון כבשר ויין. הציבור היהודי היה שותף גם מבחינה זו בביצוע ההפרדה⁴¹. האנדרלמוסיה שצו זה גרם היתה גדולה. ואם היישוב היהודי נפגע, הנה הערים והעיירות גופן נפגעו פחות, שכן הן היו בדרך כלל הצד שנהנה מן החליפין בבתים וממכירתם. המקום החדש שנקבע לשכונה אף הוא נקבע מתוך חישוב ברור של טובת העיר או העיירה; טובתו של הציבור שנדרש לעבור לשכונה החדשה לא עמדה במקום הראשון. מגמה ברורה בלטה כאן, שחלשי הדעת יתייאלו ויצאו מכלל ישראל, שכן גם בדרך

41 על טרוחיליו, למשל, עיין: H. Beinart, *Trujillo: A Jewish Community in Extremadura on the Eve of the Expulsion from Spain*, Jerusalem 1980, pp. 13 ff.

הביצוע ביקשו השלטונות לרדת לחייהם של היהודים. מסמכים רבים מספרים את סיפור הימים ההם, וכל שנות השמונים של המאה ה־11 עסוקים בהם. למעשה יש לומר: הגירוש עצמו מספרד הוא שפתר גם את שאלת המגורים של היהודים.

ואלו דברים ידועים לנו על הפרדה זו? משהוכרזה ברבים החלטת הקורטס ב־28 במאי 1480 על ההפרדה במגורים, הפכו איפוא שתי השנים שמלאחר תאריך זה לשנות ההוצאה אל הפועל. זה היה המועד הרשמי. ברם, הדעת נותנת שנדרש זמן כלשהו עד שנתמנו השליחים המבקרים, וכפי שהם נקראים במסמכים – *visitadores*. זמן נוסף נדרש להם עד שהגיעו למקום שליחותם. ומיום כואם למקום שליחותם נדרש זמן להתייעצות עם הרשות המקומית וקביעת השטח ומועד המעבר. איננו יודעים לומר אם נהגו לתת שתי שנים מיום שקבעו את מקום השכונה או מן היום שהגיעו למקום שליחותם, או ששתי השנים יש למנות מיום פרסום הצו ברבים. היו מקומות שניתנו להם ארכות עד לשנת 1483 ואף מעבר לשנה זו. מקום מקום ובעיותיו המיוחדות לו.

רק לכמה מן המקומות נדע מי היו השליחים שיצאו לשם, ואין ספק שלשליחות זו נבחרו אישים שלא ידעו פשרות והיו מקורבים אצל המלכות ונאמנים לכתר בכל דרכיו. כאלה היו רודריגו אלוואריס מלדונאדו (Rodrigo Alvarez Maldonado), שהוציא אל הפועל את ההפרדה באווילה ובסיגוביה, הסמוכות אחת לרעותה⁴², וחואן די ספטה (Juan de Zapata), שפעל בפלנסיה⁴³. בסוריא פעל נוניו אוריון (Nuño Orejón); באלפארו שעל גבול נאבארה ביצע את ההפרדה פדרו די באריונאבו (Pedro de Barrionuevo); בגואדלחארה הוטל התפקיד על ראש מנזר סן ברתולומי די לופיאנה מן המסדר שעל שם היירונימוס הקדוש, רודריגו די אורנסי (Rodrigo de Orense), שככל הנראה היה ממוצא של אנוסים; בקאריון די לוס קונדס (Carrión de los Condes) פעל רואי לופס די איאלה (Ruy López de Ayala); במלכות חאין (Jaén) הוטל התפקיד על גארסי פיראנדיס, חבר מועצת המלכות, והיקף תפקידו כלל גם את באיזה (Baeza), אובידה (Ubeda), אנדוחאר (Andújar), ושאר המקומות שבמלכות זו⁴⁴; בבורגיליוס (Burguillos), הסמוכה לטולידו, ביצע את ההפרדה גוטיארי די טריחו (Gutierre de Trejo); בבדחוס (Badajoz) פעל כפי הנראה דיאגו לופס די טרוחיליו (Diego López de Trujillo), ששימש קורחידור בבדחוס וכן שופט ושליח מטעם הכתר⁴⁵. ברי איפוא, שהיו לו לכתר שיקולים מבוססים היטב על מי להטיל את משימת ההפרדה, בין אם אלה היו אנשי

42 הוא נעזר באווילה בפרו סנצ'ס די פריאס (Frías). עיין: P. León Tello, *Los judíos de Avila*, Avila 1964, pp. 73–74

43 עיין: idem, *Los Judíos de Palencia*, Palencia 1967, p. 25

44 J. Rodríguez Molino, *El Reino de Jaén en la Baja Edad Media*, Granada 1978, p. 173; L. Coronas Tejada, *Los Conversos y el Tribunal de la Inquisición de Jaén* [בדפוס; עמ' 12 בכתב היד]

45 במקומות שלא צוין המקור לידיעה, נזכר במסמכים הנוגעים לאותם מקומות שם המוציא אל הפועל. עיין להלן, בדיון המפורט לכל מקום.

כנסייה או מקורבים אצל השלטון. אך יש לומר, שלא מכל המקומות הגיעו אלינו ידיעות על מה שנתרחש בזמן ההפרדה במגורים. מסתבר שהיו מקומות שההפרדה עברה בהם בשקט יחסי, וייתכן שהיו מקומות שמלכתחילה גרו בהם יהודים בנפרד משכניהם הנוצרים, והרי אף היו מקומות שבהם פסק קיומן של קהילות ישראל, והיהודי הבודד או מעט המשפחות ששרדו פה ושם לא היוו בעיה להפרדה.

הרוב המכריע של המסמכים הדין בהפרדה בא לנו מקאסטיליה, כשלעומתה מועטות ידיעותינו על מלכות אראגוניה, שמצב היהדות שם במאה ה־15 חמור היה ביותר כתוצאה מגזירות קנ"א, ויכוח טורטוסה וההידלדלות הגמורה שעברה על יהדות זו. ודיינו אם נזכיר כאן את ברצלונה היהודית, שפסק קיומה בימי גזירות קנ"א; האיים הבאליאריים, שבהם נתחסל סופית היישוב היהודי בשנת 1435; או בהתמעטות הגדולה בקהילות מלכות ואלנסיה, כאשר מורוויאדרו (סגונט) היתה למעשה הגדולה בקהילות והיחידה בעלת משקל במלכות זו. בקלעתאידו ניתן צו ההפרדה ב־24 באפריל 1481, והיא אחת משרידי קהילות ישראל במלכות אראגוניה⁴⁶. בסאראגוסה עסק בהפרדה בשנת 1481 הנזיר מיגל פרר (Miguel Ferrer), שנודע באכזריותו, והדבר גרם להתערבותו של פרנאנדו, שהפסיק למעשה את ביצוע ההפרדה. המלך הסתפק באיסור על נוצרים לאכול בצוותא עם יהודים ולשמש כמשרתים אצל היהודים⁴⁷.

איננו יודעים מי הזעיק את האפיפיור סיכסטוס הרביעי לתת את תמיכת הכנסייה להפרדה במגורי היהודים. הדעת נותנת שבתמיכת האפיפיור בהפרדה הוא הוסיף נדבך לאישור שנתן בשנת 1478 להקמת האינקוויזיציה הלאומית הספרדית לביעור התייחדות האנוסים. הוא ביטא בכך את הסכמתו ששורש הרע בהתייחדות האנוסים הוא בהשפעת היהודים עליהם. ב־31 במאי 1484 הוציא בולה שאסרה על יהודים ומאורים לגור בצוותא עם נוצרים⁴⁸. ההפרדה קיבלה גושפנקא כנסייתית. הדעת נותנת, שהצו האפיפיורי ניתן על פי פנייה מאת הכתר. שכן קשה להניח שהאפיפיור יתעורר מכוח עצמו לאשר צעדים פנימיים שנעשו בספרד, תהא דעתו על העניין מן ההיבט הכנסייתי–האקומני אשר תהא. לדעת האפיפיור הסיבה למתן הבולה היא הסכנה הקיימת לנצרות, והוא ללא ספק נתכוון לספרד.

46 עיין: בער, תעודות, ב, עמ' 347. בקלעתאידו חתמו המלכים הקאטולים על מינויו של רודריגו אלוואריס מלדונדו לשליחותו באויליה ובסיגוביה.

47 עיין: סוארס–פרנאנדיס, עמ' 31.

48 B. Llorca, *Bulario Pontificio de la Inquisición Española* [= *Miscellanea Historiae Pontificiae* XV], Roma 1949, pp. 106–108. '...Sane, sicut non sine displicencia accepimus in Hispaniarum regnis et presertim in provincia Vandaliae, Iudaei et Sarraceni insimul permixti cum christianis habitare et indistinctum a christianis habitum deferre'. לכך יש להוסיף איסורי מלבוש כמלבושיהם של נוצרים; איסור נוצרים לשרת יהודים; איסור למניקות להניק ילדי יהודים וביטול כל הפריבילגיות שהוענקו להם והסותרות את האמור לעיל. הבולה הוכרזה בפומבי בסביליה ב־30 בינואר 1491 (t). ליורקה, שם, עמ' 108, הערה 102, לאישור נוטריאלי על הכרזתה.

מסגרת דיוננו אינה מאפשרת לפרט ולדון בכל הבעיות שנתעוררו עם מתן צו ההפרדה והוצאתו אל הפועל. חייבים אנו להסתפק בכמה דוגמאות בולטות, מבלי לפרטן (בכך נעסוק במקום אחר). כאמור הוטלה השליחות לאווילה ולסיגוביה ואזורן על רודריגו אלוואריס מלדונאדו. היא ניתנה לו ב־24 באפריל 1481⁴⁹. על השכונה החדשה באווילה אנו למדים ממסמך שניתן ב־7 בפברואר 1483⁵⁰. סייע עמו פֶּרו סנצ'יס די פריאס, שנשאר ככל הנראה במקום כמפקח על ההפרדה. מטיעון מאוחר לפני הכתר, שטען יצחקביצ'אצ'ו, מתבררים גבולות השכונות החדשות: האחת משער אדאחה (Adaja)⁵¹, והשנייה בחצר אחת (Corral de [])⁵². בשכונה היה השטח צר ובכמה בתים נצטופפו שתיים או שלוש משפחות: 'בתוככי השכונה היהודית (en medio) היה שער נעול שנמצא בין שני שערים אחרים, לא רחוקים אחד מן השני', והשער היה סגור שעות ארוכות. היהודים לא יכולים היו לעסוק במלאכותיהם, בין אלה ניפוך צמר ושאר מלאכות, משום שהלחות בשכונה היתה גדולה מאוד והשער קרוב מאוד לנהר⁵³. השכונה היהודית הישנה נמצאה בקרבת הקתדרלה ובחסותה, וכן בקרבת השוק הגדול. במשך המאה היי"ד זו נתרחה, כאמור לעיל, בכיוון כיכר השוק הקטן (Plaza del mercado chico); במאה ה־15 היא נתרחה אל עבר רחוב סנטו דומינגו ומשם נתפרסה אל הצד המערבי של חומת העיר, שם נמצאו בתי הבורסקי של העיר. בעליל יוצא שהאיזור שנבחר כשכונה היהודית החדשה היה הגרוע שבעיר.

49 עיין: ליאון טליר, אווילה (לעיל, הערה 42), עמ' 23. צו מינויו לסיגוביה עיין: פיטה (לעיל, הערה 17), עמ' 276. תוארו בסיגוביה היה: Veedor e pesquisidor por el rey e la reyna en la dicha cibdad de Segovia

50 המסמך מצוי בארכיון העיר ומספרו 1/55. פרסמה אותו ליאון טליר, אווילה, שם, עמ' 73–74. לפנייה פרסם את המסמך F. Fita, BAH, IX (1886), pp. 323–324.

51 הוא השער שיצא אל הנהר אדאחה ועל כן נקרא על שם הנהר.

52 שם החצר חסר בתעודה.

53 '...disyendo acerca de los limites e sitios que Rodrigo Aluares Maldonado, al que nos enbiamos por visytador a la dicha cibdad de Avila para fazer el apartamiento de los judios e moros de aquello, que el mando e señalo, dis que por asuso fueron ocupados dos barrios, el uno que disen de la puerta de Adaja y el otro el Corral de [], e dis que aun con los dichos dos barrios estauan en grande estrechura, e dis que no tienen casas donde pueden byuir ni morar, e dis que byuen e moran en cada casa dos o tres vecinos, e aun dis que en medio de la dicha juderia esta una puerta de la cibdad que esta çerrada, la qual esta entre dos puertas de la dicha cibdad no lexos una de la otra, la qual dicha puerta dis que esta çerrada de longos tienpos aca, porque dis que a la dicha juderia e a los judios conyene mucho segund su estrechura e falta del sol e otras cosas neçesarias a sus biuiendas e ofiços, estar aquella puerta obierta ansy por lo suso dicho como porque la dicha juderia dis que es muy umeda e tambien porque la dicha puerta esta çerca del rio'. והשווה: RGS 4 fol. 89 (המסמך לא רשום בריגיסטר של סימאנקאס). הוא ממארכ 1486 (כנראה בין ה־5 ל־10). הוא ניתן באריוואלו, שבה שהו המלכים. עיין גם: ליאון טליר, אווילה (לעיל, הערה 42), מסמך XXIII, וכן שם, עמ' 24.

אותו ביצ'אצ' טען בעניין החצר שנמצאה ככל הנראה באותו חלק שברחוב סנטו דומינגו שגבל בשער אדאחה, שהוא האיזור הלח שבו עסקו הבורסקאים במלאכתם, והזוהמה בו היתה גדולה, והתושבים סבלו מן הריחות הרעים. רק בשנת 1483 נענה הכתר לפניית היהודים וציווה על הקורחידור לדאוג לרמת תברואה הולמת של השכונה היהודית ולהרחקת בתי המלאכה מאיזור המגורים⁵⁴. בין הוראות העירייה משנת 1485 נמצא גם את חובת החלפת הגדרות הזמניות, שנעשו מענפים, לקורות וקשתות בנויות אבן ולבנים⁵⁵. בתי היהודים שבשכונה הישנה לא כולם נמכרו בזמן ההפרדה והמעבר לשכונה החדשה. היו אלה בתים שנמצאו ביוראדרו (Yuradero), בשוק הקטן (Mercado chico), ברחוב הסנדלרים (Rúa de los Zapateros) ובקאלדיאנדרין (Caldeandrin). כמה מן הבתים הועברו לנוצרים בשעת הגירוש⁵⁶.

על דרכו ושיטתו בהפרדה של רודריגו אלוואריס מלדונאדו בכוחנו ללמוד ממעשיו בסיגוביה⁵⁷. הגם שנתמנה ב־21 באפריל 1481 הגיע אליה ככל הנראה לקראת סוף אוקטובר 1481, שכן רק ב־29 בו זמן את ראשי הקהילה היהודית, דון יהודה סרגוסה ור' שלמה ביטון, שניהם מעיינים (Veedores) בהנהגת י"ב חברי מועצת הקהילה⁵⁸. עמהם היו דון דוד טסרטי, דון חיים אבן אבד (Aben Abid) ודון שלמה לומברוסו, האנשים הטובים של הקהילה, בנוכחות פרנציסקו גארסיה די לה טורי, הנוטריון הציבורי של סיגוביה, ובנוכחות העדים: רודריגו די פניאלוסה (Peñalosa) והליסנסיאדו אנטוניו די טאפיה (Tapia), תושבי סיגוביה, וחואן די גאלארסה (Galarça), שמשותחניכו (criado) של הנוטריון. באותו מעמד קראו לפני ראשי הקהל והמוזמנים הנוצרים את צו המלכים הקאטוליים והחלטת הקורטס ואת שטר מינויו לתפקיד המוציא אל הפועל של ההפרדה. במעמד זה אף נקבעו גבולות השכונה החדשה והועלו על הכתב. משמע הכל היה מוכן מראש. תיאור השכונה מפורט ביותר; היא גבלה בכנסיית קורפוס כריסטי ובשער סן אנדריס⁵⁹. בעליהם היהודים של שורת בתים נצטוו לסתמם, כפי שנצטוו לעשות זאת גם

54 '...que ciertas tenerias e noques e pelanbres e otras cosas de cortitunbre que en la dicha juderia estauan, so ciertas penas, las sacasen de la juderia de la cibdad, e los pasasen a las tenerias que estaban por el río e no estuiesen entre gentes ni en lo poblado por los ynconbenientes de los malos olores'. עיין: ליאון טליו, אווילה, שם, מסמך XX, עמ' 73 ואילך.

55 כן נאסר על נאמני העיר לתפוס את היהודים והמאורים שעבדו בשכונותיהם בימי ראשון וחגים לנוצרים כשבתיהם פתוחים ואין הם מתהלכים בטימן. ליאון טליו, שם.

56 כך אירע לבית שהיה שייך לאורסול, אלמנת ר' סוליימן דאסה (Daça) ובנה סיד בואנו. את הבית השכירו בזמן ההפרדה לקופרדיה על שם סן אנטון (Cofrades de San Anton). הבית גבל בביתו של דון סוליימן דונאנטס (Donantes) שהועבר לאלניה אריאס (Elena Arias); ביתו של יהודה אחיד (Agid) אף הוא הועבר לנוצרי. עיין: ליאון טליו, אווילה (לעיל, הערה 42), עמ' 27-28.

57 עיין: פיטה (לעיל, הערה 17), עמ' 270 ואילך.

58 'de los dose diputados' (שם).

59 גבולות השכונה אף תוארו על ידי דיאגו די קולמינאריס. למהדורה החדשה עיין: Diego de Colmenares, *Historia de la Insigne Ciudad de Segovia*, II, Segovia 1970, p. 134

בעלי בתים נוצרים. היהודים חויבו לבנות קירות שיפרידו בין החצרות (corrales) שבין בתי הנוצרים לבתי היהודים, ואסור היה שיהיו פתחים או חורים ופשפשים שדרכם יוכלו לקיים קשרים ולדבר ביניהם, יהודים ונוצרים, נוצרים ויהודים. את אלה יש לבנות החל ביום מתן הצו, ה־29 באוקטובר 1481, עד לתום המועד שנקבע על ידי הכתר, כלומר תוך שנתיים, כאמור בצו ההפרדה. תושביה הנוצרים של סיגוביה שגרו בשכונה היהודית נצטוו לצאת ממנה, ואילו היהודים שגרו בשכונות לבתי הנוצרים מחוץ לגבולות השכונה החדשה חויבו לעבור אליה. הקלה פורתא נעשתה ליהודים הסוחרים, שהותר להם לצאת עם מרכולתם בדוכנים ניידים ולסחור בכיכרות ובשווקים של העיר ובסביבותיה⁶⁰. מן הדין שנדגיש, שבצו זה נאמר במפורש על הסחר היהודי ופעילותם המסחרית של היהודים בעיר. בשנת 1484 נעשה ניסיון לנשל את הקהילה מבתי הכנסת ומבתי הקברות⁶¹. טיעון הממשלים היה שיש בידיהם בולות והוראות מן האפיפיור – אחרות מאלה שאסרו לפגוע ביהודים. המלך ציווה על יורש העצר, על האצולה ועל רשויות הערים לדאוג לאיסור נישולם של היהודים⁶².

המסופר על אווילה וסיגוביה בכוחו ללמד על השיטה שבה נעשתה ההפרדה, בשינויים מסוימים, בדרך כלל לחומרה, לגבי ערים ועיירות אחרות. מאלה היתה גואדלחארה, שבה פעלו נזירי המסדר שעל שם היירונימוס הקדוש במנזר סן ברתולומי די לה לופיאנה, ובראשם אב המנזר רודריגו די אורנסי, צאצא של אנוסים, שהודח מראשות המנזר בשנת 1487, ייתכן על שום היותו חשוד במתן חסות לנזירים מתיידיים⁶³. בפועל עסקו בכך הנזירים חואן די טרוחיליו ודיאגו די מנריקי. ב־24 באוקטובר 1483 הורו המלכים הקאטוליים לחואן די טרוחיליו, על פי בקשת העיר, לסיים את ביצוע ההפרדה ולהחליט על גורל הבתים שנשארו בשכונה היהודית ובשכונה המאורית⁶⁴. אמנם למאורים הותר להמשיך ולגור בשכונה היהודית. על ההוצאה אל הפועל בעיר זו ידוע שנעשתה בחומרה גדולה. ב־25 בפברואר 1485 הותר ליהודים בהתאם לבקשתם להחזיק בתים בכיכר העיר. כמה שנים לאחר מכן, ביוזמת בית מנדוסה עתירת הנכסים והסמכות בעיר, נתפנתה העיר להגדלת השכונה היהודית. ב־11 באפריל 1485 הוסמך רודריגו די אורנסי לטפל בפניית יהודי גואדלחארה בעניין מלאכתם של הרצענים והסנדלרים שפרנסתם קופחה. לא עבר זמן רב והיהודים חויבו לקנות בשכונתם את בתי המאורים שנשארו לגור בשכונה

60 'con sus tiendas portatiles' (פיטה [לעיל, הערה 17], עמ' 282).

61 בית הכנסת נמצא ממש מול שער סן אנדרס עוד משנת 1460 והוא ב־דרך המלך' (Calle Real). בסוף המאה ה־17 נקרא המקום Cuesta de los Hoyos.

62 כלשון הצו: '...nin dedes logar a los robar nin tomar cosa alguna de lo suyo', RGS 3 No. 121 fol. 3327. הוא מן ה־10 בספטמבר 1484 וניתן בקורדובה. הצו ניתן כתנאי שלא ייפגע מנזר סנטה קלרה שבסיגוביה.

63 על המנזר עיין: H. Beinart, 'The Judaizing Movement in the Order of San Jeronimo in Castile', *Scripta Hierosolymitana*, VII (1961), pp. 167–192.

64 עיין: Cantera Burgos – Carrete Parrondo (לעיל, הערה 1), עמ' 55 ואילך.

היהודית⁶⁵. היהודים חויבו למכור את בתיהם בשכונתם הישנה שהיתה לשכונת נוצרים, והדעת נותנת שמנוי וגמור היה עם השליטים שהיהודים לא יחזרו לשכונתיהם הישנות וכי אין לעכב יותר את מכירת הבתים. אם בקהילה היהודית יש יהודים שלהם בתים שאין שווים עולה בערך הבית הנוצרי המוצע למכירה במקום החדש, תהא הקהילה חייבת לקנות את הבית עד למועד שחואן די טרוחיליו יקבע אותו. אלא שאין המסמך מפרט כיצד תגייס הקהילה את האמצעים שיידרשו לה לשם כך. מעיר זו הגיעו לידינו מסמכים במספר ניכר, המוסרים על קשיי החליפין והמעבר לשכונה החדשה ועל האגדרלמוסיה שנשתררה בה, ומצב דומה נמצא אף במקומות אחרים בקאסטיליה.

פלנסיה שבצפון קאסטיליה היתה עיירה שלה קהילה בגודל בינוני. במאה ה"ג היו בה ארבעים ראשי בתי אב יהודים⁶⁶. בין 1391 ל-1414 יצאה הקהילה מכלל ישראל, אך היא שבה ונתחדשה בשנות השלושים של המאה ה"ו. מכאן שכל בעיות ההפרדה נבעו אך ורק מתנאי היישוב כפי שנתפתח מאותו פרק זמן בקירוב, ודומני שיש לראות הפרדה זו כמכוננת בעליל נגד הקהילה⁶⁷.

משניתן צו ההפרדה נקבעה תחילה השכונה היהודית ברחוב טראספאלאסיו⁶⁸, בקרבת כנסיית סן מיגל, ושם נתרכזו חיי הקהילה. רשות העיירה ציוותה על ההפרדה ב-20 ביוני 1481. החלטה זו לא היתה נוחה לתושבי השכונה הלא-יהודים משום-מה, והם תבעו שהיהודים יצאו מן השכונה, ולאחר בואו של חואן די ספטה נציג הכתר הוחלט להעביר את השכונה אל איזור ולדיסיריאה (Valdeseria)⁶⁹. אלא שגם איזור זה לא נראה בעיני התושבים, ולאחר דין ודברים והצעה להושיב את היהודים באיזור המקולין שליד שער מונסון, נפלה ההכרעה ב-28 בספטמבר 1481 לרחובות מריה גוטיארס וחואן קאלסאדו, שאף הם נמצאו בקרבת שער מונסון. הכרעה זו היתה על דעת חואן די ספטה⁷⁰, אלא שהיהודים רוכזו רק ברחוב מאריה גוטיארס⁷¹. הרחוב היה צר והוא למעשה היה איזור לא מיושב שגבל בכרמים ובעצי תאנה. יוצא שעל יהודי העיירה הוטל למעשה לבנות במו ידיהם שכונה חדשה, וכך הפכו למפתחי איזור בעיירה. תנאי ההפרדה היו קשים במיוחד. מרשימת בתים שהגיעה לידינו משנת 1513 אנו למדים שבמקום בתים נבנו למעשה צריפים (casitas), מהם כאלה שניתן להגדירם כמלונות⁷². קבוצת בתים-צריפים יצרה חצר (corral). בכמה בתים היו מדרגות עץ שהוליכו לקומה שנייה; באר נחפרה בחצר. לעומת הבתים שנאלצו לעזוב היו אלה בתי מגורים של עניים.

65 ב-6 במארס 1487. ההוראה חזרה וניתנה ב-12 ביוני 1489.

66 עיין: בער, תולדות, מפתח.

67 עיין: ליאון טליו, פלנסיה (לעיל, הערה 43), במקומות שונים.

68 היום רחוב מננס פלאיו. עיין: ליאון טליו, פלנסיה, שם, עמ' 25.

69 רחוב זה גבל בנהר קאריון, והוא איזור פחות טוב מן האיזור שבו ישבה העדה היהודית.

70 עיין: ליאון טליו, פלנסיה, שם, עמ' 26.

71 היום רחוב מרטין קאליחה (Martín Calleja).

72 עיין: ליאון טליו, פלנסיה, שם, עמ' 27.

בשנת 1485 ניטל בית הכנסת שבשכונה הישנה בטענה שהוא נעזב, וזאת על אף החלטת הקורטס משנת 1480 שקבעה במפורש שיש לאפשר ליהודים (ולמאורים) להקים בתי כנסיות באותו מספר שהיה להם בשכונתם הישנה, וזאת בתנאי שיחדלו להזדקק לבית הכנסת הישן. ב־8 באוגוסט הכריזו הכרוז שכל נוצרי או נוצרייה שידורו בבתי יהודים או מאורים או שיעבדו בשכירות אצלם יולקה מאה מלקות. בכל זאת הותר להם להעסיק נוצרים בתנאי עבודה יומית, אך נאסר לאכול בבתי יהודים ומאורים. אין ספק שלפנינו גם הגבלה בתנאי הקיום היהודי.

לא חסרו חיכוכים בהעברת בעלות על בתי יהודים לנוצרים, והמסמכים שהגיעו לידינו מלמדים זאת. על סופה של השכונה היהודית אנו למדים מצו מועצת העיריה מן ה־16 בנובמבר 1492. שם הרחוב היהודי הפך מרחוב מאריה גוטיארס לרחוב ה'דת הקדושה' (Calle de Santa Fe). מי שיכנה את השכונה בשם judefía יוקנס בקנס של שלושה ריאלים, שיתחלק: ריאל אחד למאשים (כלומר למוסר); ריאל שני למועצת העיריה; השלישי יוקדש לתיקון הגשרים שעל הנהר ולבית הסוהר. במארס 1493 נצטווה המאורודומוס של המועצה למכור במכירה פומבית את שערי השכונה שפורקו; מנעולי השערים יימסרו לצורכי הקשת (arco) של העירייה⁷³. בכך תמה פרשת תולדותיה של השכונה היהודית של פלנסייה, ואין ספק שההרס טמון היה כבר בראשית מתן צו ההפרדה. לקאריין די לוס קונדס, בורגוס, ליאון, פונפיראדה, מדינה דיל קמפו, דואניאס (Dueñas), ארנדה די דוארו, לוגרוניו, לה גוארדיה שבצפון קאסטיליה, אל־פארו וויטוריה סיפורי הפרדה לעצמן, ואין אלה שונים במהותם מן המתואר לעיל. ברם דומה שאין לדלג על מה שנתרחש באיזור אחר, הוא אסטרימדורה שבמערב קאסטיליה. פלאסנסייה (Plasencia) היתה אחת הקהילות החשובות שבאסטרימדורה, ובה ישבו ופעלו בני משפחת אברבנאל לאחר בריחתם מפורטוגאל בשנת 1483. האיסור של המלכים הקאטוליים על יהודים להחזיק בכפרים מקרקעין שעלו בערכם על 30,000 מרבדי פגע ביהודי פלאסנסייה⁷⁴. על ההפרדה במגורים, כתוצאה מהחלטת הקורטס של 1480, אנו למדים משורת מסמכים משנת 1491. מועצת העיר התלוננה אצל הכתר כי בזמן ההפרדה קיבלו היהודים את הבתים היפים והרחובות הטובים של העיר 'משום שרצו בטובתם'⁷⁵. ב־7 במארס 1491 ציווה הכתר על הקורחידור והשוֹפֵט־התושב (juez de residencia) לחקור בתלונה ולהחזיר את היהודים לשכונתם הישנה⁷⁶. אך כבר ב־26 במארס שב הכתר וציווה על הקורחידור והשוֹפֵט־התושב לדאוג לכך שההפרדה תיעשה בהתאם להחלטת הקורטס והם רשאים להעזר לשם כך ברחידורים ובאזרחים, כראות עיניהם.

73 שם, עמ' 32–33.

74 עיי': E.C. de Santos Canalejo, *El siglo XV en Plasencia y su tierra*, Cáceres 1981, pp. 115–116, וכן: M.A. Ladero Quesada, *España en 1492*, Madrid 1984, p. 172.

75 '...auiendose animosamente con los dichos judios e queriendoles fauoresçer e ayudar', RGS 8 No. 1032 fol. 48. פרסם: סוארס-פרנאנדיס, עמ' 359–358.

76 RGS 8 No. 680 fol. 113; פרסם: סוארס-פרנאנדיס, עמ' 353–352.

על בעיותיה של הקהילה אנו קוראים במסמכים מן ה־11 ומה־22 במאי 1491⁷⁷. לקהילה היתה כידוע שכונה ניכרת בגודלה ובה בית הכנסת היפה ביותר והעתיק בכל אסטרימורה⁷⁸. הדוכסית ליאונור די פימנטל בדבקתה הנוצרית וברצותה לייסד מנזר נטלה את בית הכנסת והשכונה, על שום מיקומם הטוב, ומסרה את בית הכנסת למנזר שעל שם סן ויסנטי של המסדר הדומיניקאני המצוי בפלאנסיה. אין לדעת מתי אירע הדבר, ושמא אף לפני 1480, שכן משיצא צו ההפרדה נתן הדוכס די ביחאר (Bejar), מי שהיה הקורחידור בעיר, לקהילה איזור כמעט לא נושב, שלא היו בו לא כנסייה ולא מנזר, לשכונתם. היהודים קנו את השטח, ועמו מעט הבתים שהיו שם, במיטב כספם, ושם נבנתה השכונה החדשה. השליח שנשלח מטעם הכתר לביצוע ההפרדה אישר את הפעולה, ומשהועברה העיר לבעלות הכתר נתאשר מחדש אתרה של השכונה.

אז נתעוררו כמה רחידורים חורשי רעה ומזימות (que los querían mal), ובגלל חילוקי דעות ביניהם לבין עצמם הם התלוננו על שליהודים נקבע איזור מגורים שהוא לרעת העיר⁷⁹. הם תבעו שתיקבע ליהודים שכונה אחרת. הקהילה ראתה בתיבתם פגיעה חמורה, וטענה שהשליח מטעם הכתר אישר את מקום השכונה: הם בנו אותה; אין באיזור שום כנסייה ומנזר וכל עסקיהם ובית הכנסת הם בשכונה החדשה. הקהילה עמדה על דעתה שהשכונה תישאר במקומה.

הכתר ציווה על הליסנסיאדו גיבארה (Guevara) ועל הבצ'לייר פרנציסקו פראנסיס לצאת לשטח ולבדוק את תנאי השכונה, את רחובותיה ואם יש צורך אף להגדיל את השכונה בקרבת מקום. יוצא בעליל שהכתר עמד על דעתו להיות הקובע בכל הנוגע לענייני היהודים ומגוריהם. ב־8 ביוני 1491 נצטווה פרנציסקו פראנסיס לחקור על סמך בקשת הקהילה את התנהגותו של הליסנסיאדו די סיגורה (Segura) בימי ההפרדה במגורים. הוא נשלח לפלאנסיה כדי לבדוק אם ההפרדה נעשתה כדיו, כפי שהוחלט בקורטס של טולידו. די סיגורה פגע ביהודי העיר, שכן עשה יד אחת עם מתנגדיהם וציווה על העברתם לשטח שלא הספיק לכל התושבים היהודים שבעיר. אך הוא נענה ללחצם של יהודי פלאנסיה והסכים שיצא שליח מטעם הכתר לדון בהפרדה. כאשר יצא השליח הלכו אחריו כמה מאנשיו של די סיגורה, השיגו אותו ואיימו עליו בפגיון (puñal), ואילצוהו למסור להם את הניירות שנשלחו עמו למסירה לכתר. הם גם תפסו שליח אחר שיצא ברגל (peon) בשליחות הקהילה. שני השליחים הובלו כבולים לפלאנסיה, אחד מהם אף קשור בצווארו בחבל⁸⁰. די סיגורה גרם צרות רבות לקהילה, ותלונות נוספות נשלחו עליו לכתר. איננו יודעים אלו היו פרטי חקירתו של פרנציסקו פראנסיס, אך בעליל יוצאת אוויר אי הסדרים שנשתררה באותם ימים.

RGS 8 No. 1594 fol. 97; RGS 8 No. 1524 fol. 86 77

'...çierta juderia apartada de la dicha çibdad... Una synoga la mejor e mas antigua que 78
RGS 8 No. 1524 fol. 86 עיין: 'auia en todo Extremadura'

'prejudicauan a la ciudad' (שם) 79

'con una sog a en la garganta' (שם) 80

במקום אחר נזדמן לנו לדון על פרטי ההפרדה במגורים בטרוחיליו⁸¹. מעיר זו הגיעו לידינו פרטי הוראות ההפרדה: תחלופת הבתים; רכישת בתים והערכת שוויים; פיתרון מגוריהם של יהודים שאין להם אמצעים לרכוש בתים על ידי השלמת מחיר הבית על ידי הקהילה; הגדלת המכס על היין והבשר על ידי הקהילה לצורך כיסוי ההפרשים הללו, וכיו"ב. עלינו לזכור שהחליפין הללו נעשו בשנות השמונים, כאשר הוטל כבר על הקהילות בקאסטיליה מס הקאסטיליאנוס לצורכי המלחמה בגראנאדה. במס זה נתחייב כל ראש בית אב יהודי, והקהילות הן שהיו אחראיות לגביית מס זה. אין צורך להאריך בתיאור הכבדה זו בקהילת טרוחיליו. כמוה היו כולן, ובאותו איזור סבלו כמוה קאסירים, מדליין, בדחוס ובורגיליוס. אנדאלוסיה פתרה את שאלת המגורים ב־1 בינואר 1483 בגירוש כלל יהודיה חודש ימים מיום מתן צו הגירוש⁸².

ג. תגובת הציבור היהודי והציבור הנוצרי לצו ההפרדה

אין כל צורך להאריך כדי לתאר כיצד התנהגו ראשי השלטון במקומות מסוימים בזמן מתן צו ההפרדה והוצאתו אל הפועל. אך דומה שהתנהגות זו טוב שנמצה אותה בכל עומקה. הרבה פנים לבעיה זו, וחשובה כאן במיוחד התנהגות האוכלוסייה הנוצרית כציבור ודרכו של הציבור היהודי כתגובה על הצו עצמו. אין ספק שהאוכלוסייה הנוצרית כציבור קיבלה בסיפוק את הצווים, והיא שקיוותה לטובות הנאה. אנשים שונים נקטו דרך של 'תפוס ככל האפשר', ולא חסרות התדייניות על כך שהגיעו להכרעה לפני מועצת המלכות והכתר. אך לא חסרו יהודים שביקשו ליהנות מן התמורה על חשבון זולתם. באווילה הוסיף משה טמניו (Mose Tamaño), מגדולי עשיריה היהודים של אווילה, בביתו שבנה ברחוב סנטו דומינגו, הוא הרחוב הראשי של השכונה היהודית, תמוכות ונדבכים וסגר למעשה את הדרך לבית הכנסת. הוא הגיע לידי הסדר עם הכומר פרנאנדו די ויליאלבה (Villalua), שכנו לבית, לסגור את המחצית האחרת של הרחוב והוא, משה טמניו, יישא בהוצאות סגירה זו. הוא אף איים על יהודים אחרים ולא היה מי שיעזר לצאת נגדו. סוף שיצחק בִּנְצ'אצ'ו, מי שהיה חוכר מסים בעיר, יצא נגדו ופנה אל הכתר, וזה נענה לו וציווה על הקורחידור לעשות דין צדק⁸³. כאן מן הראוי להזכיר שלאברהם סניור היה רכוש ניכר בבתים באווילה, שהיה משכירם לתושביה היהודים⁸⁴. ודיינו בדוגמה זו.

ברם, גם בעיית הפרנסה והקיום שנוצרה כתוצאה מן ההפרדה במגורים לא היתה נחלת מקום אחד בלבד. יהודי מקומות שונים פנו אל הכתר בבקשה להרשות להם לסחור

81 עיין: ביינארט, טרוחיליו (לעיל, הערה 41), עמ' 13–19.

82 עיין: ביינארט (לעיל, הערה 36), עמ' 103–123.

83 עיין: RGS 4 No. 2552 fol. 195, מן ה־13 במאוס 1486.

84 עיין: C. Carrete Parrondo, 'La Hacienda castellana de Rabbi Meir Melamed (Fernán) (עיין: Pérez Coronel)', *Sefarad*, XXXVII (1977), pp. 339–344 ושעות בכתוב, שכן המדובר הוא באברהם סניור, שהוא פרנאן גוניוס קורונל.

במרכולתם מחוץ לשכונה החדשה. והיו שנים אחדות שיהודים היו מנותקים מעסקיהם ואיננו יודעים כיצד נתקיימו כל אותו זמן. כך היה המצב בגואדלחארה⁸⁵. יהודי העיר ביקשו חנויות לסחור בהן במשך היום בלבד, ללא אפשרות לינה בהן. ואכן נענה הכתר לפנייה זו וציווה על ראשי העיר ונכבדיה לאפשר החזקת חנויות למסחר בהן בלבד, ללא אפשרות לינה והכנת מזונות ואכילה בהן.

ברוח זו היתה גם תלונתם של הבורסקאים ומעבדי העורות (e Zurradores e curtidores). הם אינם יכולים להזדקק לשירותי בתי הבורסקי שמחוץ לשכונה, ובשכונה החדשה לא הוקמו בתי מלאכה לעיבוד עורות. בחוסר פרנסתם הגיעו הללו עד פת לחם. ב־11 באפריל 1485 ציווה הכתר על ראש מנזר סן ברתולומי די לה לופיאנה לבדוק פנייה זו ושהוא יכריע בתלונה. הוטל עליו לבדוק פנייה זו כל פעם מחדש, לשון אחר פיתרון לגופו לכל מקרה ומקרה. ושמא יש לראות כתזווה כלשהי במצב שבעיר בצו הכתר מן ה־5 במאי 1487, בהיתר המלכים הקאטוליים למאורים לשוב ולהחזיק חנויות קטנות בכיכר העיר, בתנאי שלא יאכלו בהן, לא יגורו בהן ולא יעסקו בהן בענייני דת (doctrinar)⁸⁶. בין התושבים הנוצרים יש לציין שנמצא תושבים שנטלו על עצמם את תפקיד ה'משגיח' או ה'מפקח' על היהודים, שיעברו לשכונות החדשות, שלא יצאו מהן לאחר שעברו אליהן ושלא יסחרו במקומות שנאסר בהם לעסוק במסחר או במלאכה. בקואינקה, למשל, נאסר על יהודים לשהות יותר משלושה ימים אם הגיעו לשם לצורכי מסחר או לצרכים אחרים. רק לרופאים או כירורגים יהודים הותרה שהות ארוכה יותר, אם נדרשו לכך על ידי חולים שביקשו את שירותיהם. אמת, מדובר כאן בבואם של יהודים מן החוץ, אך הגבלת השהות, שנעשתה על דעת רשות העיר, מורה גם על ההפרדה בין יהודים לנוצרים בנוסף על הצרת הצעדים. יש להדגיש, שהכתר נענה לפניית רשות העיר ואישר נוהג זה שראשיה קבעוהו להם⁸⁷. ואין קואינקה בודדה בגישה זו לבידודה של האוכלוסייה היהודית גם מן החוץ.

ייתכן שיהודי ספרד ראו בהגבלות הללו ובלחץ שהשלטון והציבור הנוצרי הפעילו עליהם צרת שעה. קשה להניח שציבור פעיל כציבור היהודי בספרד יעמוד מנגד מבלי לחפש דרך לתיקון מצבו. והנה, לא אחת נמצא שהציבור היהודי לא רק שחיפש דרך להחזיר את אורח חייו לאפיקו הישן בשכונה החדשה, אלא שגם חיפש דרכים להרחבתה של השכונה, על אף לחצה של החברה הנוצרית להגבלת קיומם של היהודים. אין ספק שלחץ זה עלה בקנה אחד עם עמדת הכנסייה והשלטון כאחת. לכן נמצא שיהודי עיירות מסוימות חזרו למקום מגורם הקודם ושם עסקו במלאכותיהם ובסחרם. כך אירע למשל בעיירה קוראל די

85 עיין: RGS 4 No. 675 fol. 196; 25 בפברואר 1485.

86 עיין: RGS 5 No. 316 fol. 124.

87 עיין: RGS 3 No. 2033 fol. 20. תשובת הכתר היא מן ה־12 בדצמבר 1483. פרסם סוארס-פרנאנדיס, עמ' 214-215.

אלמוגיר⁸⁸. הם נמנעו בשעת היציאה מן השכונה הישנה מלמכור את בתיהם. על תלונת ראשי העיירה ציווה הכתר לחייב את היהודים למכור את בתיהם או להשכירם לנוצרים. אסור ליהודים להימצא בשכונתם הישנה. החסד היחיד שניתן לציבור הוא בהחזקת 'חנויות קטנות בשכונה הישנה שלא ישמשו למגורים, ובהן יוכלו לעסוק במלאכתם מבלי לישון בהן ולאכול בהן; אסור להם לעבוד בימי חג וראשון, ולא לפתוח חנויות אלה באותם ימים'⁸⁹.

תנאי המגורים הדחוקים אילצו לא אחת קריעת שערים חדשים לשכונה היהודית החדשה. בגואדלחארה נראה שדבר זה היה גורר אחריו הרס בתים. המלכה התנתה שאם בניית גשר אל השכונה לא תגרום לאי שרות האל ולכתר תצמח טובה מכך, היא מוכנה להיענות לפניית הציבור היהודי⁹⁰. בהזדמנות אחרת נענה הכתר לפנייתו של יוסי אַמְרִידִי לבנות פורני לאפיית לחם בשכונה החדשה, אלא שכאן יצא הצו על אף התנגדותם של היהודי יצחק (Ça) וידידיו. צו זה ניתן ב־16 בינואר 1492, כלומר, לאחר כיבוש גראנאדה, וההוראה ניתנה לשופטי העיר לאפשר ליוסי אמרידי לבנות את הפורני. אין ספק שהיתר זה במועד כל כך מאוחר, ובוודאי כשהמלכים הקאטוליים כבר ידעו מה יפול בגורלה של יהדות ספרד, אומר דרשני⁹¹. הכתר ידע היטב להסתיר את כוונותיו.

ד. הרכוש הציבורי של הקהילות, מה עלה בגורלו?

לאחר פרעות קנ"א וכתוצאה מהן נשאר רכוש ציבורי יהודי רב ללא בעלים. בתי כנסת, בתי מדרש, מקוואות, הקדשות ובתי קברות הותרו על ידי הכתר, שהפך ליורש רכושו של הציבור היהודי. רכוש זה נמסר למוסדות דת ועיר ולאישים שונים, מקורבי הכתר, במתנה. במיוחד נהנו כנסיות ומנזרים מן הרכוש הרב שנשאר לפליטה, אם לא נשרף או נהרס.

ברם, שונה היה המצב עם מתן צו ההפרדה בשנת 1480. הצו, כאמור, אפשר בניית בתי כנסת בשכונות החדשות באותו גודל שבו הם היו בשכונה הישנה. כלומר שעם היציאה מן השכונה הישנה צריך היה להיות מוכרע גורל הרכוש הציבורי ומכירתו. באווילה, למשל,

88 העיירה קרובה לאוקאניה. על כך קבלו לפני הכתר ראשיה. עיין: RGS 3 No. 1860 fol. 69. פרסם סוארס-פרנאנדיס, עמ' 212–213. הצו הוא מן ה־24 בינואר 1483.

89 '...tiendas pequeñas que non sean casas de morada en que usen sus oficios de día con tanto que non duerman en ellas de noche nin coman en ellas de día ni de noche, saluo dentro del dicho sitio de la dicha juderia, e que los días de domingos e fiestas de guardar RGS 3 (שם). עיין: RGS 3 No. 1860 fol. 69

90 RGS 6 No. 1648 fol. 228; פרסם סוארס-פרנאנדיס, עמ' 329–330. הצו הוא מן ה־30 בדצמבר 1489.

91 עיין: RGS 9 No. 81 fol. 65

ידוע שבית הכנסת בשכונה הישנה נמכר במכירה פומבית⁹². לא נדע מי היה קונה הבית. בפלנסיה הפך בית הכנסת לאכסניה לעניים⁹³. בית הכנסת שבפלנסיה שהזכרנו לעיל, נמסר על ידי הדוכסית פומנטל כמנזר לנזירות⁹⁴. על מרבית המקומות איננו יודעים מה עלה בגורל אותם מוסדות ציבור.

אלא שיש להדגיש, שעצם בנייתם של אותם מקדשי מעט לאחר המעבר לשכונות החדשות היה לתקופה קצרה ביותר. אף נותנת הדעת, שלאותן קהילות לא עמד הזמן לבנות בתי כנסת חדשים באותו סגנון שהיו רגילים לו. ושמא זאת הסיבה שאיננו יודעים הרבה על גורל בתי הכנסיות בזמן הגירוש, אלא אותו מעט שהמסמכים מזכירים בדבר מסירתם למנזרים, לערים ולאישים שונים, או שהללו הפכו כנסיות פארוכיאליות. אף נראה שבתי הכנסת ושאר המוסדות שרדו לפליטה עד לגירוש באותם מקומות שמסתבר שלא היה צורך להוציא בהם את היהודים משכונות מגוריהם. ברי שההוצאה אל הפועל של צווי ההפרדה במלכות ערערה לא רק את יסודות הקיום היהודי היומיומי, היא אף הרסה את תשתית מוסדות הציבור מבלי שהיה סיפק כלשהו לקהילות להתאושש ולהיבנות מחדש.

סיפור גורלן של השכונות היהודיות מלמד על אנדרלמוסיה גדולה: קנייה ומכירה של בתים, שכירת דירות, חכירת קרקעות לבתים ולידם בניית בתים, העברת מטלטלין, הסתגלות למקום המגורים החדש, וכיו"ב. כל אלה הכבידו כוונה, כדי לרדת לחייו של ציבור שידע ועזעזע קשים מאז גזירות קנ"א. כל עיר ועיירה ותנאיהן המיוחדים להן. השכונות החדשות, שנקבעו בקצות הערים והעיירות, באזורי פסולת וצחנה, באזורי בורסקאות, או במקומות שהיו רגילים להטיל בהם פגרי בהמות וכיו"ב הפכו למקום מגוריהם של יהודים! לכל אלה נוספה המלחמה על אמצעי הקיום. ורק כתוצאה מתביעות ולחצים נענו המלכים לתיקון המצב, וזאת לפי צורכי המקומות עצמם. רשויות הערים ואזרחיהן, ואם היו שם נזירים ומנזרים וכן כמרים ואצילים, כולם עשו יד אחת לרדת לחיי הציבור היהודי. הם לא היססו לנצל את המצב שנתהווה לטובת עצמם, ורק במקומות מעטים עלה בידי הקהילות למצוא אווון קשבת לתיקון כלשהו על דעת הרשות המקומית, וזאת לאחר הסכמת הכתר.

דומה שיש לראות את ההפרדה כגירוש בועיר אנפין: גירוש מן השכונות, גירוש בתנאים טופוגראפיים מצומצמים של כל עיר ועיירה. הכתר לא סמך על ראשי הערים והעיירות ושלה את שליחיו-נאמניו להוציא אל הפועל את ההפרדה במגורים. מדי פעם

92 עיין: ליאון טליו, אווילה (לעיל, הערה 42), עמ' 29 מסמך XXXV.

93 espital de pobres. עיין: ליאון טליו, פלנסיה (לעיל, הערה 43), עמ' 25 ואילך.

94 RGS 8 No. 1524 fol. 86. המסמך הוא מן ה-11 במאי 1491.

נשלחו 'מבקרים' (visitadores) לבדוק אם תנאי ההפרדה קוימו וככתבם וכלשונם. לית מאן דפליג שגורמי ההפרדה-הגירוש היו דתיים מובהקים: הפרדה בין יהודים ונוצרים לשם מניעת מגע ביניהם, כאשר בין הנוצרים יש לכלול את אלה שזה מקרוב באו אל הנצרות, צאצאי האנוסים של גזירות קנ"א, וימי היאוש שפקד את יהדות ספרד בזמן ויכוח טורטוסה ולאחריו. על מנגנון שלם הוטלה משימת ההפרדה, מנגנון מלכותי, עירוני וכנסייתי. ואל נשכח שבעצם אותם ימים עמדה המלכות בהכנות למלחמה האחרונה נגד המוסלמים שבספרד ובמלחמה עצמה. במאמצים אלה היה גירוש יהודי אנדלוסיה חלק בכל הקו הפוליטי האנטי-יהודי.

והשאלה חוזרת למקומה: האם הצליחו המלכים הקאטוליים בהוצאה לפועל של צו ההפרדה בין יהודים לנוצרים למנוע את המגע בין יהודים לאחיהם לשעבר? בוודאות יש לומר שעל אף ההגבלות לא פסק מגע זה, ומשפטי אינקוויזיציה וצו הגירוש עצמו עדות הם לכך. ודאי שראשי השלטון, הכנסייה והאינקוויזיציה חשו בכישלון זה. ודומה שתזכירו של טורקימדה אל המלכה, שנכתב ככל הנראה בשנת 1490, ובו שטוחה בקשתו לדאוג לקיום ההפרדה, עדות מהימנה היא לכישלון ההפרדה⁹⁵. גם כישלון זה יש לראותו כצעד ראשון לקראת הפיתרון הסופי, שלא אחר לבוא, והוא: גירוש כל יהודי המלכות. המועמדים לגירוש בשנת 1492 לא שיערו בשנת 1480 ובכל העשור שהגירוש מן השכונות, קרי ההפרדה, אינו אלא מבוא לאשר עתיד היה להתרחש.

95 ח' ביינארט, 'תזכירו של תומאס די טורקימדה למלכה איסבל', דיוני הקונגרס השישי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 3-27.

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח אירופה

פרסום חדש

*JEWS AND JEWISH TOPICS
IN SOVIET AND EAST EUROPEAN PUBLICATIONS*

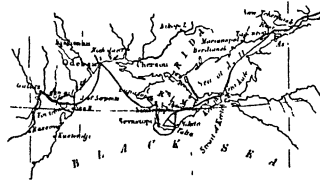
(יהודים ונושאים יהודיים בפרסומים הסובייטיים והמזרח אירופיים)

ביוליטין המופיע באנגלית שלוש פעמים בשנה

מנוי שנתי: 10 ש"ח בישראל, \$10 בחו"ל

הכתובת לחתימה ולקבלת מידע: המרכז לחקר ולתיעוד יהדות מזרח אירופה, האוניברסיטה העברית,
גבעת רם, ירושלים, 91904. טלפון: 02-584271.

The Jews of Odessa
A Cultural History,
1794-1881

Steven J. Zipperstein. Founded in 1794 as a frontier city on the Black Sea, Odessa soon became one of Russia's busiest seaports and its Jewish community grew into one of the largest, wealthiest, and most culturally fertile in Europe. This first history of Jewish Odessa in any language traces the rise of Odessa's Jewish community from the earliest days to the pogroms of 1881 that erupted after the assassination of Alexander II. The author emphasizes the acculturation of the Jewish community, describing changes in behavior, attitude, and ideology as reflected in its schools, synagogues, newspapers, and other institutions. During the period covered, patterns were set that continued to affect the community's cultural development well into the second decade of the 20th century. This study leads to a better understanding of the great diversity of the Russian Jewish experience. \$27.50

Stanford University Press